

Impact
Factor
2.147

ISSN 2349-638x

Reviewed International Journal

**AAYUSHI
INTERNATIONAL
INTERDISCIPLINARY
RESEARCH JOURNAL
(AIIRJ)**

Monthly Publish Journal

VOL-III

ISSUE-VI

June

2016

Address

•Vikram Nagar, Boudhi Chouk, Latur.
•Tq. Latur, Dis. Latur 413512
•(+91) 9922455749, (+91) 9158387437

Email

•aiirjpramod@gmail.com

Website

•www.aiirjournal.com

CHIEF EDITOR – PRAMOD PRAKASHRAO TANDALE

“प्राथमिक शाळेतील क्रीडा वातावरणाचा विद्यार्थ्यांच्या क्रीडा यशस्वीतेवर होणारा परिणाम”

प्रा. जगदीश बी.बघेले

शारीरिक शिक्षण विभाग

जगत कला, वाणिज्य व इंंदीराबेण हरीहरभाई पटेल विज्ञान महाविद्यालय गोरेगांव

जि.गोंदिया (महाराष्ट्र)

प्रस्तावना

आजच्या युगात संशोधन हा मनुष्याचा अत्यंत महत्वपूर्ण आवश्यक व रुचीपूर्ण असा विषय आहे. मनुष्य कोणत्याही गोष्टीवर किंवा क्रियावर जोपर्यंत विश्वास ठेवत नाही, जोपर्यंत तो त्या वस्तू, क्रिया, मागे संबंधीत कारणाद्वारे स्वतः अनुभवाने अनुभव घेऊन त्याचे तो वर्णन करणार नाही. संशोधन हे मानवाच्या ज्ञानात भर घालण्याचे महत्वपूर्ण एक माध्यम व साधन आहे. खेळ,व्ययाम,स्पर्धा,कवायत,जिम्नॅस्टिक्स, संचलन इत्यादी प्रकारच्या बाबी यांना शारीरिक शिक्षण समजल्या जाते, आता या विषयामध्ये अनेक क्रीडा प्रकारांचा समावेश करण्यात आला आहे. कारण हा विषय आता मानवी जीवनाशी निगडित बनला आहे, कारण शारीरिक शिक्षण हे फक्त शारीरिक विकास करण्याचे साधन नसून व्यक्तीच्या सर्वांगीण विकास करण्याचे साधन बनले आहे. त्यामुळे त्याची व्याप्ती, क्षेत्र वाढून अनेक क्षेत्राशी संबंध येत आहे.

खेळ व क्रीडा

गेम्स आणि स्पोर्ट्स हे शब्द पुष्कळदा मनात गोंधळ निर्माण करणारे असतात. गेम्स(खेळ) कशा क्रीडा प्रकाराला म्हणायचे आणि स्पोर्ट्स क्रीडा म्हणजे काय? यात कोणकोणत्या बाबी येतात याबद्दल नेहमीच गोंधळ होतो हे दिसून येत. दोघांचे उच्चारण समान होत असले तरी दोघांत भिन्नता आहे. मैदानी स्पर्धा, जिम्नाटिक्स,अॅक्वेटिक्स, रॉक क्लाइंबिंग, माऊटेनिअरींग, घेडस्वारी, सायकलिंग मोटारकार रेसिंग, स्कॅटिंग य सारख्या बाबी म्हणजे स्पोर्ट्स तर संधिक खेळ जसे फुटबॉल, खो-खो, कबडडी बॉस्केटबॉल,हॉकी यासारख्या बाबी म्हणजे खेळ यांच्यात मोडतात. खेळाचे वर्गिकरण केल्यास ऑउटडोअर गेम्स, इनडोर गेम्स साहित्याचे, बिना साहित्याचे खेळ,बैठे खेळ, मोठे खेळ, छोटे खेळ, पूरक खेळ, स्थानिक खेळ त्याचप्रमाणे राष्ट्रीय व आंतरराष्ट्रीय खेळ असे करता येते.¹

शारीरिक शिक्षणाचा राष्ट्रीय आराखडा, ध्येय व उदिष्ट्ये

ध्येय- प्रत्येक मुलाला शारीरिक मानसिक व भावनिक दृष्ट्या संपन्न करावयाचे त्याचा वक्तगत व सामाजिक विकास अशा रीतीने करावयाचा की, तो समाजात सुखाने जगेल व इतरांनाही सुखाने जगण्यास हातभार लावून एकदंर समाजाची प्रगती करील.

उद्दिष्ट्ये:-

- 1 शारीरिक शिक्षणाचा विकास
- 2 स्नायूतंतू व मज्जसंस्था यांच्या सहकार्यातून प्राप्त होण्या-या कौशल्याचा विकास.
- 3 व्यक्तिमत्व व चारित्र्य विकास वरील ध्येय व उद्दिष्ट्ये प्राप्त करण्यासाठी राष्ट्रीय आराखड्यात निरनिराळ्या स्तरावर प्रत्यक्षता : कोणता कार्यक्रम दिला पाहिजे यांचे विश्लेषण केलेले आहे.

स्तर :- 1. प्राथमिक शाळा

प्राथमिक शाळा :-यात प्रामुख्याने मुक्त हालचाली, अनुकरणात्मक हालचाली, गोष्टीरूप खेळ, कृतियुक्त गाणी, दैनिक व्यवहारकृती, मनोरंजन खेळ, नाट्यीकरण कसरतीचे व्यायाम तालबद्ध हालचाली, नृत्य छोटे छोटे खेळ व सुलभ शर्यती इ. समावेश आहे, यांना लागणारी क्रीडांगणे, जागा,साहित्य इ. सोय करण्याची जबाबदारी जिल्हा परिषद व लोकल ऑथॉरिटिकडे असते. शिक्षक प्रशिक्षणात शारीरिक शिक्षण हा विषय डी.एड शिक्षकांसाठी आवश्यक आहे.

शारीरिक शिक्षण म्हणजे काय अर्थ :-

शारीरिक शिक्षणाची आधुनिक कल्पना शिक्षणाच्या व्यापक दृष्टिकोनास व सध्याच्या शैक्षणिक परिवर्तनास अनुसरून अशीच आहे. शारीरिक शिक्षण हे मुख्यतः शिक्षण आहे. शिक्षणामुळे मुलांवर शाळेत किंवा शाळे बाहेर अनेक संस्कार होत असतात व त्यांच्या ठायी असलेल्या वृत्ती किंवा गुण यांचा विकास करण्याचा प्रयत्न शिक्षणातून होतो. शिक्षणामुळे मुलाचे ज्ञान, कार्यक्षमता व चारित्र्य विकसित होण्यास मदत होते व त्यामुळे शेवटी ती चांगली नागरिक बनू शकतात. शारीरिक शिक्षण हे आता सर्व शिक्षणाचे एक अविभाज्य अंग मानले गेले आहे.²

शारीरिक शिक्षणातून अता फक्त स्नायुसंस्थेच्या विकास किंवा बलसंवर्धन करावयाचे नसून शरीर दृढ मन व बुद्धी या सर्वांचा विकास या शिक्षणातून साध्य करावयाचा हा विचार दृढझाला आहे. शारीरिक शिक्षण वैयक्तिक किंवा एकाकी असून चालावयाचे नाही. विद्यार्थी हा केंद्रबिंदू मानू त्याच्या भोवती योग्य ते सांघिक वातावरण निर्माण करावयाचे व त्याला समाजप्रिय व समाजनिष्ठ बनवावयाचे आहे. हया कार्यक्रमांमध्ये कवायतीतील बाह्य शिस्तीच्या वातावरणापेक्षा सांघिक कार्यक्रमातून स्वयं शिस्तीचे आकलन करण्याची संधी प्राप्त झाली पाहिजे. ठराविक व्यायामाच्या घोकंपट्टीपेक्षा (Physical Training) मनोरंजक अशा सांघिक खेळातून त्याची कौशल्ये व क्षमता वाढविण्याचा प्रयत्न होणे श्रेयस्कर आहे. त्यांच्या सहज मनोप्रवृत्तीस वाव देण्या-या क्रीडा-पध्दतीच्या (Play-work) माध्यमाने विद्यार्थ्यांच्या व्यक्तिमत्त्वास वाव देऊन तो कृतिप्रधान बनेल असेच प्रयत्न शारीरिक शिक्षणातून झाले पाहिजेत. असे शिक्षण सर्वतोपरी विद्यार्थी -केंद्रित' असून त्याच्या सर्वांगीण विकासाकरता आयोजित केलेल्या सामान्य शिक्षणास सर्वतोपरी पूरक आहे.

संशोधनाची आवश्यकता

भारताने स्वातंत्र्य लाभल्यापासून आतापर्यंत प्राथमिक शाळांच्य क्षेत्रात बरीच प्रगती केली असून या प्रगती सोबतच शाळेत जाणा-या विद्यार्थ्यांची संख्या 1947 मधल्या या

संख्येपासून 2000-01 च्या 11.38 कोटी पर्यंत पोचली आहे असा निष्कर्ष युनीसेफ इंडीया या संस्थेकडून देण्यात आला आहे.

एवढे असूनही क्रीडा विषयक काही समस्या आजही कायम आहेत जसे – इमारत, मैदान आणि इतर सुविधांचा अभाव तसेच शासनाद्वारे पारीत झालेल्या योजनांचे व्यवस्थित कार्यान्वयन न होणे या आणि इतर समस्या प्रामुख्याने लक्ष आकर्षित करणा-या आहेत. ग्रामीण क्षेत्रात विद्यार्थ्यांची वर्गात उपस्थिती तरी उत्तम असली तरी स्त्रोत, शाळा, वर्ग आणि शिक्षकांचा अभाव असल्याचे आपल्या लक्षात येते.

विद्यार्थी जीवनात खेळाला शारीरिक व मानसिक विकास साधण्याचे साधन म्हणून ओळखले जाते. खेळांचा विद्यार्थ्यांवर शारीरिक व मानसिक विकास दृष्टीने होणारा सकारात्मक परिणाम बघता, प्रत्येक प्राथमिक शाळेत क्रीडा सुविधा असणे आवश्यक असल्याचे लक्षात येते. त्या अनुषंगाने प्रत्येक प्राथमिक शाळांमध्ये आवश्यक क्रीडा साहित्य, क्रीडा मैदाने, क्रीडा प्रशिक्षक इत्यादींचा सुविधा उपलब्ध असणे गरजेचे आहे.

पण वरील परिस्थितीचा आढावा घेता प्राथमिक शाळांमध्ये मुलभूत सुविधांचा अभाव असल्याचे आढळते तर खेळांच्या बाबतीत कोणतीही पारदर्शक माहिती उपलब्ध नसल्याचे निदर्शनास येते. या हेतूने प्राथमिक शाळांमध्ये उपलब्ध क्रीडा सुविधा संबंधी माहिती संकलीत करणे गरजेचे आहे.

समस्या कथन (Statement of problem):

“गोंदिया व भंडारा जिल्हयातील प्राथमिक शाळेतील क्रीडा वातावरणाचा विद्यार्थ्यांच्या क्रीडा यशस्वीतेवर होणारा परिणाम – एक विश्लेषणात्मक अभ्यास”

संशोधनाची सीमा (Limitations) प्रस्तुत संशोधन कार्य पूर्ण करण्याची संशोधन क्षेत्राची मर्यादा

1. गोंदिया व भंडारा जिल्हयातील प्राथमिक शाहेतील क्रीडा वातावरणाचा (क्रीडा विषयक सुविधा-इमारत,मैदान आणि इतर) संशोधनात विचार केला जाईल.
2. गोंदिया व भंडारा जिल्हयातील प्रथमिक शाळेतील खेळाडूंच्या क्रीडा यशस्वीतेचा (आंतर शालेय स्पर्धेतील प्रदर्शनाचा) संशोधनात विचार केला जाईल.

परिसीमा (Delimitations): प्रस्तुत संशोधन कार्य पूर्ण करण्याची संशोधन क्षेत्राची मर्यादा विदर्भातील गोंदिया व भंडारा जिल्हयातील प्राथमिक शाळेतील शिक्षकांपर्यंत सीमित करण्यात येईल.

1. या संशोधनात विदर्भातील गोंदिया व भंडारा जिल्हयातील प्राथमिक शाळेतील क्रीडा विषयक सुविधांचा (इमारत,मैदान,इ.) अभ्यास केला जाईल.
2. या संशोधनात विदर्भातील गोंदिया व भंडारा जिल्हयातील प्राथमिक शाळेतीलक्रीडा विषयक वातावरणाचा (शिक्षक, मुख्याध्यापक, प्रशिक्षक, इत्यादींची भूमिका)अभ्यास केला जाईल.

3. प्राथमिक शाळेतील एकूण 1200 शिक्षकांची (प्रत्येक जिल्हयातून 150 शाळा, एकूण 300 शाळा, व प्रत्येक शाळेतून 4 शिक्षकांची व 5 विद्यार्थ्यांची) माहिती संकलनासाठी निवड करण्यात येईल.

संशोधनाचे उद्देश (objectives of study):

1. विदर्भातील गोंदिया व भंडारा जिल्हयातील प्राथमिक शाळेतील क्रीडा वातावरणाचा (शिक्षक, मुख्यअध्यापक, प्रशिक्षक, इत्यादींची भूमिकाचा) अभ्यास करणे.
2. विदर्भातील गोंदिया व भंडारा जिल्हयातील प्राथमिक शाळेतील क्रीडा यशस्वीतेचा – आंतर शालेय स्पर्धेतील प्रदर्शनाचा अभ्यास करणे.
3. विदर्भातील गोंदिया व भंडारा जिल्हयातील प्राथमिक शाळेतील क्रीडा वातावरणाचा तुलनात्मक अभ्यास करणे.
4. विदर्भातील गोंदिया व भंडारा जिल्हयातील प्राथमिक शाळेतील क्रीडा यशस्वीतेचा – आंतर शालेय स्पर्धेतील प्रदर्शनाचा अभ्यास करणे.
5. विदर्भातील गोंदिया व भंडारा जिल्हयातील प्राथमिक शाळेतील क्रीडा वातावरण व क्रीडा यशस्वीतेला बाधक घटकांचा अभ्यास करणे.
6. विदर्भातील गोंदिया व भंडारा जिल्हयातील प्राथमिक शाळेतील क्रीडा यशस्वीतेमध्ये सुधार होण्यासाठी उपाययोजना सुचविणे.

परिकल्पना (Hypothesis):

1. विदर्भातील गोंदिया व भंडारा जिल्हयातील प्राथमिक शाळेतील क्रीडा वातावरणाचा दर्जा समाधानकारक नाही.
2. विदर्भातील गोंदिया व भंडारा जिल्हयातील प्राथमिक शाळेतील आंतर क्रीडा शालेय स्पर्धेतील प्रदर्शन समाधानकारक नाही.
3. विदर्भातील गोंदिया व भंडारा जिल्हयातील प्राथमिक शाळेतील क्रीडा वातावरणाचा वातावरणात सार्थक फरक आहे दृ

संबंधित साहित्याचा अभ्यास

प्रस्तुत प्रकरणामध्ये विषयाशी संबंधित साहित्याचा आढावा घेण्यात आला आहे. इतर संशोधनकर्त्यांनी त्यांच्या शोध कार्यात काय शोधून काढलेले आहे, त्या करीता कोणत्या पध्दती वापरल्या, कोणते निष्कर्ष काढले, संशोधनाचा प्रश्न कसा हाताळला हे समजण्यासाठी पूर्वी झालेल्या संशोधन पर साहित्याची मदत घेण्यात आली.

इंग्लंड मधील एका प्राथमिक शाळेला क्रीडा प्रशिक्षणाचा उपयोग विद्यार्थ्यांना नागरिकत्वासंबंधी शिक्षा प्रदान करण्यासाठी करण्यात आला. श्री.ओ.डोनोवान आणि सहका—या (2010) द्वारा प्रस्तुत अध्ययनात त्या प्राथमिक शाळेतील शिक्षक आणि विद्यार्थ्यांची मुलाखत घेऊन त्याचे विश्लेषण करण्यात आले. या अध्ययनाचे निष्कर्ष दर्शवितात की, खेळाच्या माध्यमाने

शिकविल्या विद्यार्थ्यांची शिकण्यासंबंधी आवड वाढते आणि कोणताही विषय सहजतेने आत्मसात करण्यास मदत होते.³

श्री.यंग (2000)यांनी प्राथमिक शाळांमधील क्रीडा आणि कला क्षेत्रातील जागा व्यवस्थित उपयोगात आणण्यासाठी मार्गदर्शन प्रदान केले आहे. या जागेचा उपयोग सामाजिक आणि प्राथमिक शालेय या दोन्ही समुहांच्या क्रीडा आणि कार्यासाठी करण्यात येत होता आणि दोन्ही दरम्यान कोणतेही तारतम्य नसल्यामुळे वेळोवेळी समस्या उत्पन्न होत होत्या. श्री. यंग यांनी सुचविले की, दोन्ही समुहांनी आपापल्या कार्यात्मक वेळा निश्चित करून घ्याव्यात. तसेच क्षेत्राचे विभाजन दोन विभागात करून त्या वेगवेगळ्या (कला आणि क्रीडा) कार्याकरिता स्वतंत्रपणे वापरण्यात याव्यात.⁴

प्रस्तुत दस्तावेजात वर्ष 1978 ते 1986 या कालावधीत विविध युरोपियन देशा दरम्यान क्रीडा विकास समितीद्वारे आयोजित करण्यात आलेल्या संगोष्ठीचे निष्कर्ष व शिफारशी नमुद करण्यात आल्या आहेत, त्या खालील प्रमाणे आहेत.⁵

1. शिक्षकांना शारीरिक शिक्षण आणि खेळांकरिता प्रशिक्षित करणे.
2. शाळांतील विद्यार्थ्यांसाठी क्रीडा सुविधा उपलब्ध करून देणे.
3. प्राथमिक शाळेत क्रीडा आणि शारीरिक शिक्षणाला प्रोत्साहन देणे.

young, E.m Designing Space for Sports and Arts: Design Guidelines for Sports and Arts Facilities in Primary Schools for dual School and community Use.2000

Conclusions from work undertaken and taxes approved b the CDDS, 1978-1986; Reports- Descriptive; Opinion papers ;1987

वरील संशोधनाचा आढावा असे दर्शवितो की एकंदरीत प्राथमिक शाळेतील क्रीडा वातावरणाचा दर्जा व शाळांचे आंतर शालेय स्पर्धेतील प्रदर्शन या बाबत केवळ भारतच नव्हे तर इतर देशात देखील फार कमी अध्यय झाले आहे. क्रीडेचे विद्यार्थ्यांचा शैक्षणिक तसेच सामाजिक विकासात महत्वपूर्ण योगदान होऊ शकते म्हणून प्रस्तुत संशोधन करणे आवश्यक असल्याचे निदर्शनास येते.

संशोधन पध्दती : प्रस्तुत संशोधन अध्ययनामध्ये सर्वेक्षण पध्दतीचा (Survey Method) प्रयोग केला जाईल. संशोधनाच्या क्षेत्रामध्ये जास्तीत जास्त प्रमाणात संशोधनकर्ता व्यापकरूपाने हया पध्दतीचा प्रयोग करतात असे आढळून आलेले आहे. ही पध्दती आदर्श मुलक सर्वेक्षण (Normative Survey Method) आणि वर्णनात्मक पध्दती (Descriptive Method) अशा विभिन्न नावाने प्रचलित आहे. पध्दतीच्या नावामध्ये थोडीशी विभिन्नता दिसून येते. परंतु अध्ययन वस्तुची वर्तमान स्थिती कश्याप्रकारे आहे याचा जर अभ्यास करवयाचा असेल तर उपयोगात आणल्या जाणारी ही एकमात्र पध्दती आहे.

न्यादर्श : संशोधनाच्या अनुशांगाने कार्यासाठी नमुना निवडतांना गोंदीया व भंडारा जिल्हयातील प्राथमिक शाळेतील जास्तीत जास्त शिक्षकांना प्रतिनिधीत्व मिळेल हयाची जाणीव ठेवल्या

जाईल. एकुण 1200 शिक्षकांची(प्रत्येक जिल्हयातुन 150 शाळा,एकुण 300 शाळा, प्रत्येक शाळेतुन 4 शिक्षकांची व 5 विद्यार्थ्यांची) माहिती संकलनासाठी न्यादर्श म्हणून निवड करण्यात येईल.

संशोधन प्रक्रिया : संशोधनासाठी विदर्भातील गोंदीया व भंडारा जिल्हयातील प्राथमिक शाळेतील शिक्षकांकडून आंतर शालेय स्पर्धेतील प्रदर्शन संबंधित अभ्यासासाठी प्रश्नावली तयार केली जाईल. तसेच सर्वेक्षण माध्यमाने माहिती गोळा केली जाईल. संशोधनाचा उद्देश आणि परिकल्पना यांना अनुलक्षून उपरोक्त पध्दतीने संशोधन केले जाईल ते खालील प्रमाणे असेल.

संशोधनाची साधने :

प्रस्तुत संशोधनाकरिता खालील प्रमाणे संशोधनाची साधने म्हणून खालील परीक्षण प्रश्नावलीचा उपयोग करण्यात येईल. प्रस्तुत संशोधनाकरिता खालील प्रमाणे संशोधनाची साधने म्हणून प्रमाणीकृत प्रश्नावलींचा (शाळेतील क्रीडा वातावरणाचा दर्जा या घटकासाठी) उपयोग करण्यात येईल.

तथ्य संकलनासाठी प्राथमिक स्रोत :

शालेय वातावरण

- प्रस्तुत अध्ययनात शिक्षकांच्या शालेय वातावरणाची माहिती संकलीत करण्यात आली. वरील परिक्षणाकरीता **डॉ.मोतीलाल शर्मा** यांनी विकसित केलेल्या(School Organization climate description Questionnaire)प्रश्नावलीचा उपयोग करण्यात येईल.

आंतर शालेय स्पर्धेतील प्रदर्शन

1. प्रश्नावलीद्वारे माहिती मिळविणे.
2. संशोधना संबंधी विविध घटकांचे अध्ययन करण्या विषयी प्रश्नावली तयार केली जाईल (प्रश्नावलीची विश्वनियता व वैधता परिक्षण केल्या जाईल)
3. संशोधनकर्ता विद्यार्थ्यांकडून प्रत्यक्ष प्रश्नावली भरून घेईल.
4. मुलाखत आणि निरीक्षणाद्वारे संबंधीत प्रश्न प्रकार तयार केले जातील.

आकड्यांचा संग्रह :प्रश्नावली भरून आल्यानंतर निरनिराळ्या भागात विभागल्या जाईल. त्यानंतर सांख्याकीय पध्दतीने शेकडो प्रमाण काढून त्याआधारे तालिका तयार केल्या जाईल. तालिकेवरून आलेख तयार करण्यात येतील व आलेखावरून विवेचन तयार करण्यात येईल व त्यानंतर सांख्याकीय विश्लेषण केल्या जाईल.

दुय्यम स्रोत:

क्रीडा घडामोडीबाबत व क्रीडा विकासासंदर्भात केंद्र व इतर राज्य यांचे धोणात्मक अहवाल, शासकीय ग्रंथलये, वृत्तपत्रे, पक्षिके, नियतकालीके, क्रीडा विभागाकडून प्रसिध्द होणारा अहवाल, राज्य व राष्ट्रीय क्रीडा प्राधिकरणाचा वार्षिक अहवाल इत्यादीचा उपयोग केला गेला.

सांख्याकिय विश्लेषण : या प्रकरणात प्राप्त झालेल्या माहितीचे संकलन करून आलेख, विवेचन व पृथःकरण व सांख्याकिय विश्लेषण करण्यात येईल. प्राप्त माहिती वरून वारंवारीता (frequency) व बहुलक (mode) काढण्यात येईल. प्राप्त माहितीच्या तुलनात्मक अध्यायनाकरीता 'z'test चा वापर करण्यात येईल.(Significance Leel 0.05) राहिल. वरील सर्व प्रक्रिये नंतर निष्कर्ष जास्तीत जास्त वस्तुनिष्ठ कसे राहतील यांची दखल घेतल्या जाईल. योग्य त्या तक्त्याचा वापर करण्यात येईल. सांख्यिकीय विश्लेषणावरून निष्कर्ष व निष्कर्षावरून सचना व शिफारशी करण्यात येतील.

सांख्यिकीय विश्लेषण आणि अर्थविवेचन : या प्रकरणात प्राप्त झालेल्या माहितीचे संकलन करून आलेख, विवेचन व पृथःकरण व सांख्याकिय विश्लेषण करण्यात येईल. सांख्यिकीय विश्लेषणावरून निष्कर्ष व निष्कर्षावरून सुचना व शिफारशी करण्यात येतील.

सारांश,निष्कर्ष व सुचना : उद्दिष्टांच्या व प्राप्त सांख्यिकीय विश्लेषणाच्या आधारे निष्कर्ष मांडण्यात येतील व सूचना देण्यात येतील. संशोधाचे कार्य पूर्ण झाल्यानंतर प्राप्त झालेल्या निष्कर्षांना लक्षात घेऊन सारांश तयार करण्यात येईल.

संदर्भ ग्रंथ सूची

1. दि.गो. वाखरकर : "शारीरिक शिक्षा का आधुनिक स्वरूप तथा अध्ययन" 2006, पृ.7-12
2. प्रा.कोठीवाले द.ब. "शारीरिक शिक्षणाचा विकास"भाग - 1 श्री लेखन वाचन भंडार,पृ.23
3. O'Donovan, T.M., MacPhail, A., Krirk, D., Active Citizenship through Sport Education; Education 3-13,2010,38(2) p203-215
4. साठे अशोक पांडूरंग, 'शालेय 101 खेळ' प्रकाशक-अनंत लक्ष्मण बल्लाळ, इंडिया बूक कंपनी, 1275 सदाशिव पेठ, बाजीराव रस्ता पुणे 30, आवृत्ती 1992 , प्रस्ताव मुद्रक रा. श.गौरी,इंदिरा प्रिंटींग प्रेस 1005, सदाशिव पेठ, पुणे 30.
5. डॉ.सुभेदार आय.एस. "महाविद्यायीन प्रशासनातील परिवर्ताच्या दिशा" सी.के. पब्लिशर्स,कोल्हापूर, पृ.69